

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, ИЛМИЙ-ОММАБОП ЖУРНАЛ

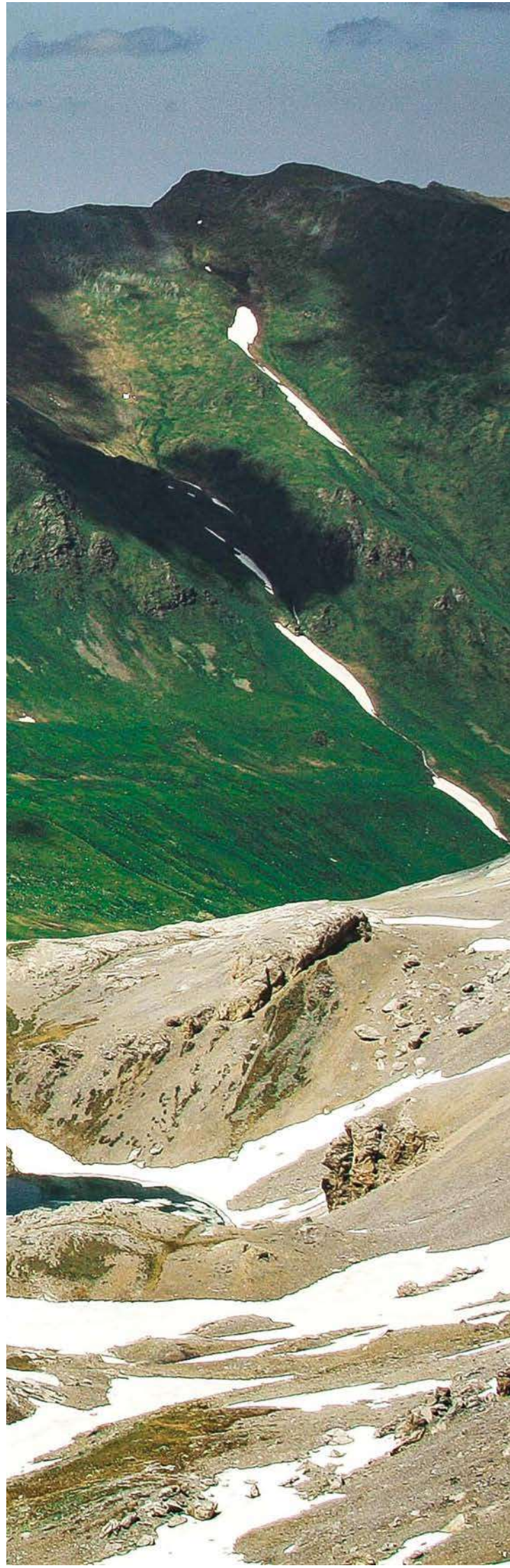
№1/2024

МАНГУТОВНИНГ мангулиги

Анвар БҮРОНОВ,
филология фанлари
бўйича фалсафа доктори

Қарачай-Черкас ва Кабардин-Балқар республикаларида истиқомат қиладиган қарачайлилар Элбурс тоғини Мангутов деб атайдилар. Унинг жануби-ғарбий этакларидан Қўбан дарёси бошланади. Дарёнинг икки қирғоғи бўйлаб Қўбан тарихий вилояти жойлашган. Уни руслар Кубан шаклида ишлатгани учун ҳозир кўпчилик шундай атайдилар. Аслида дарёга қарачайлилар ном берган. Қўбан қипчоқча «қўпқан» (қарачайча: қўпхан) – қўпадиган, тошадиган дарё маъносини беради, яъни бу ном дарёнинг феъллини англатадиган тошмоқ феълдан ясалган. Қўбан дарёсига қуйиладиган барча ўзанлар туркийча номланган.

Карачай тоғли ўлкаси Қўбаннынг юқори қисмидаги Теберда¹, Ақсавут², Кум каби ўзанлар атрофида жойлашган бўлиб, ҳозирги кунда Карачевск шаҳар округи шу ерда барпо этилган.

Қарачайлиларни худди балқарлар каби тавли(қ)лар деб ҳам аташади. Бунда уларнинг миллатига эмас, балки тоғда яшашига нисбат берилган бўлиб, аслида келиб чиқиши ва ментал хусусиятларига кўра қарачайлилар балқарлардан фарқ қилади. Балқарлар тўлиқ ислом динида, аммо қарачайлиларнинг бир қисми насронийликда қолган. Бунинг асосий сабаби – қарачайлилар жуда кеч, аниқроғи, XVIII асрга келиб исломни қабул қила бошлаган³. Қарачайлиларнинг энг таниқли исломшунос олими Айсандир Дудов (1612-1722) XVIII асрнинг ўрталарида Бухоро ва Самарқандда таҳсил олиб, кейин ўз элига асл динни ўргатган⁴.

Қарачайлилар эътиқодида тангричилик дини унсурлари сақланиб қолган. *Ис чиқариш, етти, қирқ, йил* каби мотам маросимлари ўтказиш кенг тарқалган. Чунки улар исломгача Тангри⁵ билан бир қаторда Улкан, Жер анаси, Су анаси, Қая қизи (Тоғ қизи) каби илоҳларга ҳам сиғинишган. Қурбонликлар қилишган⁶.

Хазар хоқонлиги даврида барча Кавказ халқлари қатори қарачайлилар ҳам яҳудийликни қабул қилган бўлиши мумкин. Балки бир қисми қабул қилгандир, аммо кейинчалик яна насронийликка қайтишган. Насронийлик элементлари

¹ Қарачайча: Теберди - туб ер, туб юр.

² Оқсовут.

³ Семенов П. Карачай // Географическо-статистический словарь Российской империи. – Санкт-Петербург, 1865. – Т. II. – С. 505.

⁴ Игнатенко А.А. Ислам в современном мире. Ислам в Карачае: гомогенные и гетерогенные факторы. Дисс. раб. на соиск. доктора философии.; Койчуев А.Д. Карачай: вопросы истории, культуры и религии. – Ставрополь: Изд-во КЧГУ, 2006.

⁵ Қарачайча: Тейри.

⁶ Bittirova T.Sh. Karachaevo-balkarskaya dukhovnaya literatura: rukopisnoe nasledie. [Karachay-Balkar Spiritual Literature: Manuscript Heritage] / Nalchik, 2016 [in Russian]

Қарачай ўлкасидаги археологик ёдгорликларда, шунингдек, лексикада ҳам сақланиб қолган.

Қарачайлиларнинг этник шаклланиши XIII-XIV асрларга тўғри келади. Бу даврда улар яшаган жойлар Алания деб аталган. Ерли халқ IV асрда насронийликни қабул қилган. Қарачайли миллатининг тўлиқ шаклланиши XIV асрда якунланган ва унда аланлар, хазарлар ва қипчоқ турклари иштирок этган. Шунинг учун бўлса керак, қарачайлилар орасида бўйлари ва қўллари узун европоид кишиларни ҳам, кўзлари қисик қипчоқларни ҳам учратиш мумкин.

ТУРМУШ ТАРЗИ

Туркий англашимда «ирисқи» деган тушунча бор. Буни кўпчилик арабчадан ўзлашган «ризқ» сўзи билан адаштиради. Бироқ бундай эмас. «Ризқ» арабча сўз бўлиб, ундан Раззоқ, яъни ризқ берувчи Аллоҳ томонидан ҳар бир махлуққа бериладиган ҳам моддий, ҳам маънавий бойликлар тушунилади. «Ирисқи» туркий сўз бўлиб, Тангри томонидан

Қарачайлилар орасида бўйлари ва қўллари узун европоид кишиларни ҳам, кўзлари қисик қипчоқларни ҳам учратиш мумкин.

инсонлар ва ҳайвонларга бериладиган неъматлардир⁷. Уни инсон ўзи топиши керак ва шунинг учун «эскича фикрлайдиганлар» ҳозиргача ирисқисини қандайдир ҳайвонда ёки ўсимликда деган эътиқодда юради. Шу тушунча қарачайлиларнинг мақолларида ҳам сақланган экан:

Қарачайни ырысхысы – малда.

Дарҳақиқат, қарачайлилар қадимдан асосан чорвачилик билан шуғулланиб келган ва ирисқини чорвадан топган. Мангутовнинг этакларидаги адир-қирлар, Қўбан дарёсининг бўйлари қўй боқиш учун жуда қулай бўлган. Бу ерларда асосан қўй, буйвол ва от етиштирилган. Қарачайли қўйлари сермахсуллиги бўйича дунёнинг энг яхши ўнталигига киритилган⁸.

Қарачайлилар турмуш тарзи асосан чорвачилик билан боғлиқлиги диний эътиқоди, жумладан, дуоларида ҳам акс этган:

*Улу Тейри, хан Тейри,
булутларни ий, Тейри!
Жавунларни жавдур, Тейри,
жилқиларни тўйдур, Тейри!*

⁷ Бўронов А. Тангричилик маънавиятга таҳдид сифатида. – Тошкент: «Маънавият», 2019. – 34-б.

⁸ Государственный реестр селекционных достижений, допущенных к использованию (Породы животных) (по состоянию на 08.04.2015 г.)

*Тейри, Тейри, билебиз
кучунгни, қарувунгни, Тейри⁹.*

Қарачайлилар Тангрини Тейри шаклида талаффуз қилишади ва бундай дуоларни «Тейри алғиш» деб аташади. Айни дуолар насронийликни ёки исломни қабул қилган даврларда ҳам ўзгармаган.

Қарачайлилар жун ишлатишга моҳир бўлишган. Бунда уларнинг зотдор қўйлари муҳим ўрин тутган. Қарачай ерларида уч хил зотли қўйлар етиштирилади: қора мўйюз, яъни қорашохли қўйлар. Уларнинг туси қора, танаси бақувват ва катта бўлади. Тумақ зотли қўйлар ҳам жундор, аммо танаси кичикроқ, эти ши-

⁹ Карачаево-балкарский фольклор. Хрестоматия / сост., вступ. ст., коммент. Т.М.Хаджиевой. Нальчик: Изд. центр «Эль-Фа», 1996. 592 с.

рин бўлади. Кўкбош қўйларининг туси кўк, гўштдор ва жуда гавдали бўлади¹⁰.

Кийиз (кигиз) азалдан қарачайлиларнинг миллий бренди саналган. Кийизларнинг *туурлуқ, алача, ойувлу* (нақшли) ва *жуйма* (йиғиб қўйиладиган безакли) турлари оммалашган. Қора мўйюз қўйларнинг дағал жунидан тўшама *туурлуқ кийиз*лар тайёрланади. *Алача кийиз*лар учун эса тумақ ва кўкбош қўйларнинг жуни ишлатилади. Кўкбошнинг жунидан *жуйма* ва *алача*ларни таёрлашда безак учун фойдаланилади.

Қарачайли оиласида *ўрмак, урчуқ, ийна, бийиз* (бигиз), *чындай ийне, ырчық ийне* бўлиши шарт бўлган. Уларда аёллар жунрўмол ва турли кийимлар тўқишда уста бўлишади. Қарачайли аёлларининг тўқиган жунрўмоллари бутун дунёга машҳур бўлиб келган. 1990-йилларда Тошкентнинг Эскижўва бозорида ҳам қарачай рўмоллари сотилар эди.

¹⁰ <https://www.agroxxi.ru/wiki-animal/ovcy/grubosherstnye-porody-ovec/mjaso-sherstno-molochnye-grubosherstnye-ovcy/karachaevskaja-poroda-ovec.html>

Мангутовнинг этакларидаги адир-қирлар, Қўбан дарёсининг бўйлари қўй боқиш учун жуда қулай бўлган. Бу ерларда асосан қўй, буйвол ва от етиштирилган.

**Қарачайли тили
туркий тилларнинг
қипчоқ тиллари
гуруҳига мансуб.**

Қарачайлиларнинг *жаулиқ* – енгил рўмолчаси жуда машҳур. Мен даставвал *жаулиқ* қўлни артадиган мойсочиқ бўлса керак деб ўйлагандим. Кейин ўрганиб кўрсам, ажойиб тарихи бор экан. Бу рўмолни фақат балоғатга етган қизлар тўқир ва қайси йигитни севса, ўшанга атар экан. Кейин унга ошиқ йигитлар ўзаро ёвлашиб қолса, рўмолчани олган йигит куёв бўлар ва шу билан номзодлар орасидан ёвлик кўтарилар экан. Жаулиқнинг каттароқ ўлчамдагиси ҳам бўлади ва уни кўпинча ёши катта аёллар ёпиниб юради.

Қарачайлилар ҳамма туркийлар қатори нақшни *ойма* (ўйма) дейди. Уларнинг безаклари орасида муйиз нусха, балиқ дум ва ўсимлик гулли нақшлар кўп учрайди. Кўплаб безакларнинг марказида туркийлик рамзи – Ўғузхон юлдузи – саккиз бурчак ўрин олган. Аммо айрим орнаментларда олтибурчак – Довуд юлдузи ва хоч ҳам кўзга ташланади.

ҚАРАЧАЙ ТАОМЛАРИ

Қарачайлилар гўшти ва сутли маҳсулотларни хуш кўради. Улар гўшти овқатларни «қиш таоми», сутли овқат-

ларни эса «ёз таоми» деб аташади. Кўпинча ёзда сўйилган қўй, мол, от гўшти тузланиб, қуритилиб қишга сақланади. Қарачайлиларнинг ҳамма гўшти таомлари ажойиб, аммо улар орасида қуритилган гўшдан тайёрланган *шулум шорпа* (шўрва) алоҳида ажралиб туради.

Қарачай *бовурсок*лари ҳам жуда ширин. Айниқса қувват манбаи сифатида қараладиган *буламиқ* (атала) қарачайлиларнинг энг сеvimли таоми. Қарачайлар айрон, пишлоқ, бўза, қимиз тайёрлашда ҳам уста. Улар винони *чағир* деб аташади.

ҚАРАЧАЙЛИ ТИЛИ

Қарачайли тили туркий тилларнинг қипчоқ тиллари гуруҳига мансуб. Дастлаб уни рус тилшунослари «*тавли таттар тили*» (тоғ татарлари тили) деб хато номлаб келишган. Аммо XX асрнинг бошларидан алоҳида тил сифатида тан олинган. Совет даврида кам сонли миллатларга нисбатан қўлланган тил сиёсати сабаб бугунги кунда қарачайли ва балқар тили битта тил сифатида ўрганилади. XX асрнинг бошларида ва унга қадар ҳам иккала тил алоҳида ўрганилган. Бунга мисол тариқасида И.Ақбаев, Б.Шаумян ва У.Алиевларнинг тадқиқотларини келтириш мумкин. Шунингдек, икки тил ўртасидаги фарқлар Зухра

Кўрқмазованинг «Лексико-семантические различия между карачаевским и балкарским вариантами литературного карачаево-балкарского языка» мавзусидаги докторлик диссертациясида ҳам ўз тасдиғини топган.

Қарачайли тили грамматик хусусиятларига кўра бошқа қипчоқ тилларидан фарқ қилмаса-да, айрим морфологик фарқлар кўзга ташланади. Лексикасида олтой пластидаги сўзлар ҳам талайгина. Мисол учун *аслан, алтын, ат, баба, бабай, сақал, талқи, ағач, бавур* каби сўзлар умумолтой сўзларидир. Аммо шундай бўлса-да луғат фондининг асосий қисми туркий қипчоқ сўзларидан таркиб топган. Шу билан бирга, айрим ҳолатларда ўғузча талаффуздаги сўзлар ҳам учрайди. Энг қизиғи, тилнинг шаклланишига чиғатой тилининг ҳам таъсири бўлган ва бу албатта XVIII асрнинг ўрталарида Бухоро ва Самарқандда таҳсил олган мулладар ва сўфийларнинг таъсирида шаклланган. Исломни қабул қилгандан кейин араб, форс тилларидан сўзлар ўзлашган. Шунинг учун бўлса керак, қарачайли тилига «татар чағатайча»си деган ном ҳам берилган. XIX асрдан бошлаб рус тилидан сўзлар кириб кела бошлаган ва ҳозирги

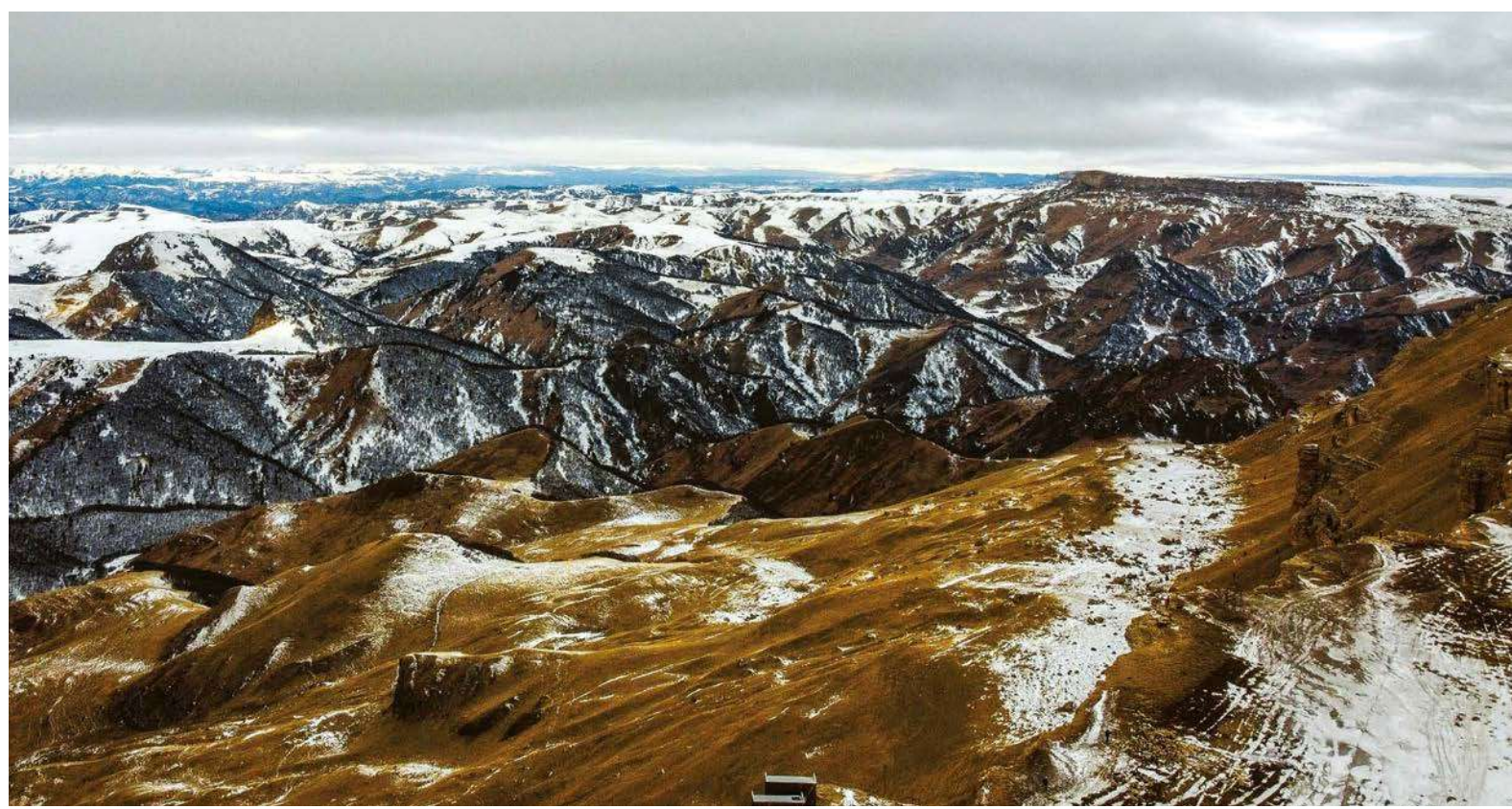

Қарачайли тили грамматик хусусиятларига кўра бошқа қипчоқ тилларидан фарқ қилмаса-да, айрим морфологик фарқлар кўзга ташланади.

кунда луғат бойлигининг 20 фоизи русча сўзлардир.

Қарачайли тилида шевалар асосан ж товушининг талаффузига кўра фарқланади. Мангутовнинг шимоли-ғарбий этагида қарачай-басхан-чегем шеваси, жануби-ғарбий томонида балқар шеваси кенг тарқалган. Шимолликлар «ж»ни қаттиқ, жанубда яшовчилар юмшоқ талаффуз қилади. Шу билан бирга, балқар шевасида ч ўрнига ц қўлланади: чач – цац, чачқи – цацқи ва ҳ.

Қарачайли ва балқарлар учун битта қилиб яратилган адабий тилни тушуниш бироз қийин. Чунки унда халқона сўзлардан кам фойдаланилган ва нати-

жада қипчоқ тилига хос хусусиятлари йўқолган. Масалан, муомалада ишлатиладиган *жўқ* (йўқ) сўзи адабий тилда йўқ. Адабий тилдаги *жўқ* (йўқ) «мавжуд эмас» маъносида қабул қилинган. Аммо қишлоқ шеваларида сақланган¹¹.

Қарачайли тилини ўрганиш қийин эмас. Бунинг учун қипчоқ тилларидан бирини ёки унинг ўзига хос хусусиятларини билиш кифоя қилади. Шунда ҳатто сўзлашгич ҳам керак бўлмайди. Келинг, қарачайча сўзлашувга эътибор қаратамиз:

Салом	Сау кел (соғ кел)
Хайр	Сау бар (соғ бор)
Раҳмат	Сау қал (соғ бўл)
Оқ йўл	Жўлингиз бўсин
Яшашингиз қалай?	Жашауунг қалайды?
Нима янгиликлар бор?	Не жангылық барды?

Бу нимани кўрсатади? Бундан кўринадик, қарачайлилар саломлашувда соф туркий сўзларни сақлаб қолган ва бу ўзаро мулоқотни осонлаштиради. Ҳозирги кунда исломий ақоидга кўра қабул қилинган «ассаламу алайкум», «ва алайкум ассалам» шаклида саломлашиш урфга айланган. Аммо қишлоқларда «сау кел» кўпроқ ишлатилади.

Бу тилда феъл орқали гап ясалиши ҳам умумтуркий қолипда:

Овқат е – ашни аша, сувни ич – сууни ич, отни қўйвор – атни ий, отни эгарла – атни жиерле, отга мин – атха мин, отдан туш – атдан тюш, эгарни еч – жиерни теш.

Охирги жиерни теш (эгарни еч) сўзига эътибор қаратилса, қипчоқча чеч (еч) сўзида т ва ш товушларининг ўзгарганини кўриш мумкин.

Қарачайли тилида равишнинг қўлланиши ҳам туркий қолипда ва бу ўрин-пайт равишларида яхшироқ кўзга ташланади:

¹¹ Русско-карачаево-балкарский словарь. Под редакцией Х. И. Суюнчева и И. Х. Урусбиева. М: «Сов. энциклопедия», 1965. 744 стр.

*ўтган йил – былтыр;
бу йил – быжил;
келаси йил – кели жыл;
кеча – тюнене (туновун);
бугун – бюгюн;
эртанги кун – тамбла.*

Охирги тамбла сўзи туркий сўз бўлмаслиги мумкин, чунки бу сўз ҳеч бир туркий тилнинг луғатида йўқ.

Қарачай тилида олмош, сон ва сифат бошқа туркий тилларники билан айнан бир хил. Фақат фонетик фарқлар бор холос:

Бу юч сары алма (бу учта сариқ олма).

Мен терт сай табақ бишген бламуқ салиб, адамлага юлешдим (Мен тўрт тарелка бламуқ (атала) солиб одамларга улашдим).

Арабча ва форсча сўзлар ислом динини ўрганиш жараё-

нида ўзлаша бошлаган ва ҳозирги кунда заман زمان, тарих تاريخ, сағат ساعة, дақыйқа دقيقة, устаз أستاذ, китаб كتاب, дафтар دفتر, қалам قلم, дерс درس, ахыр آخر, рамадан (ай) رمضان, жаннет جنة, уммет أمة, дин دين, намаз каби сўзлар лексикада фаол қўлланади. Айниқса, араб тилидан Мухаммад, Фати-

ма, Зухра, Ойиша, Умар, Усмон каби юзлаб исмлар ўзлаштирилган.

Қарачайли тилининг луғат бойлигида насронийликка хос исмлар ҳам сақланган. Филология фанлари доктори Тамара Биттированинг ёзишича, қарачайлиларда ой ва ҳафта кунларининг номларида насронийликка оид сўз ва исмлар кўп учрайди. Аммо бу исмлар бузиб талаффуз қилингани учун уларни бир эшитганда англаб олиш қийин кечади. Мисол учун, ҳозирги кунда григорий календари амалда бўлса-да, ҳамон қарачайлилар эски ой номлари сифатида насронийча номларни ҳам сақлаб келишади.

Аммо шу билан бирга қадимдан қўлланган туркий ой номлари ҳам сақланган:

Ақтон ай (оқ тўн ойи) – январ.

Бурул ай (буруладиган ой) – феврал.

Балдыр ай (болдир ойи) – май.

Луккул ай (ёғоч омонч ойи) – июн.

Бузчачар ай (музсочар) – июл.

Қырқар ай (қўй қирқим ойи) – август.

Қырқавуз ай – сентябр.

Соғум ай (мол сўйиладиган ой), яна бир номи *Этййық ай* (эт ейиладиган ой) – октябр.

Арғыш ай (қишга захира ғамлаш) – ноябр.

Алтайғыр ай – декабр.

Ҳафта кунларида ҳам худди шундай ҳолат кўзга ташланади:

Баш кюн – душанба.

Гюрге кюн (авлиё Георгий куни) – шанба.

Бараз кюн (авлиё Параскева куни) – чоршанба.

Орта кюн – пайшанба.

Байрым кюн (муқаддас Мария куни) – жума.

Шабат кюн – шанба.

Ыйых кюн (дам олиш куни) – якшанба.

Этибор берилса, бу ерда фақат уч кун туркийда номланган. Қолганлари

насронийлик билан боғлиқ. Қарачайлилар насроний авлиёларни шыйых – шайх (шыйых Гюрге, шыйых Тотур) деб аташган. Черков попини эса – «калиса қуллуқчиси» деган. Троицани (христиан динида: ота худо, ўғил худо ва муқаддас руҳдан иборат ягона илоҳ) *ючеулен, ючеу, яъни учовлон* деб аташган. «Крешение» сўзини *хач салырға, динға буру, ийман салу дейишган*. «Миссия»ни *борч (бурч), иш, жумуш* деб таржима қилишган. Умуман олганда, қарачайлилар узоқ муддат насронийлик динида бўлгани учун луғатида шу динга оид лексемаларнинг туркий вариантлари ҳам кўп сақланган.

Қарачайли тилига рус тилидан ҳам сўзлар кўп ўзлашган. Масалан, қарачайлилар дунё томонларининг иккитасини туркийда айтиб келишган: *кюн чықған жаны* ва *кюн батхан жаны*. Аммо шимолни север, жанубни юг деб аташган. Мисол учун: *севердаги тейри жарық* (шимол ёғдуси) ёки Юг Америка (Жанубий Америка). Фақат исломни қабул қилгандан кейин жануб маъносида қибла¹² қўллана бошлаган. XIX асрдан диний уламолар орқали жануб ва шимол сўзлари ўзлашган. Бу сўзларнинг туркий вариантлари эса фақат айрим луғатларда сақланган холос. Ҳозирги кунда бу сўзларнинг туркий ёки исломий

¹² Каъба Кавказнинг жанубида жойлашган.

Қарачайли мақолларида туркона рух, қалбга яқин бир шукух ҳукмронлиги сезилади ва бу уларнинг бизнинг яқин қардошларимиздан бири эканини ҳис қилиш имконини беради.

вариантларини луғатга киритиш бўйича иш олиб борилмоқда.

Қарачайли тилига бегона сўзлар қанчалик ўзлашмасин, ўз қатлам сўзлар тилнинг аслиятини сақлаб қолган. Айниқса, қипчоқ тилига хос бўлган элементлар уни янада гўзал ва улуғвор қилиб кўрсата олади: *тав*, *сав* (соғ), *жав* (душман), *жузук* (узук), *аюв* (айиқ), *жарик* (ёруғ), *сыйлиқ* (совға), *тийирманчи* (тегирмончи), *торба* (тўрва), *жамғир* (ёмғир), *жавун* (ёғин), *жийин* (йиғин) ва ҳ.

Қарачайлиларда бошқа туркийларда учрамайдиган лексик бирликлар ҳам учрайди:

Аюу улучақ (Айиқ боласи), *қозлаган қатын* (қўзилаган, болали хотин), *тукум/тухум* (фамилия), *мюйюзчюк* (мугуз, кичик шох), *чарықчи* (этикдўз), *ташгроб* (тоштобут), *жюлгуч* (устара), *сақал жюлютер* (сартарош), *ачылмаган чичек* (ғунча), *женгил журу* (тез юриш), *женгил аяқ* (чаққон) ва ҳ.

ҚАРАЧАЙ МАҚОЛ ВА ТОПИШМОҚЛАРИ

Қарачайлилар тоғнинг баланд жойларида яшагани учун жамият бўлиб бирлашиб яшаш ҳаёт-мамот масаласи саналган. Шунинг учун бўлса керак, бирлик ва элдан айрилмаслик, ўзаро аҳиллик ғоялари мақолларга сингиб кетган:

Бирликде – тирилик.

Бирикген иш артха (ортга) қалмаз.

Бирлик болмаган жерде насыб болмаз.

Бирикмеген иш бишмез (пишмас).

Элинден айырылган – қанаты сыннган (Элдан айрилганнинг қаноти синган).

Эки қарға жағалашса бир қузгунга аш тюшер (Икки қарға ёқалашса, бир қузған уларнинг ошини олади).

Умуман олганда қарачайли мақолларида туркона рух, қалбга яқин бир шукух ҳукмронлиги сезилади ва бу

уларнинг бизнинг яқин қардошларимиздан бири эканини ҳис қилиш имконини беради. Шунинг учун қарачайли мақоллари орасидан сараланган қуйидаги мақолларга эътибор қаратамиз:

Ач аш айырмайды (оч киши овқат танламайди).

Ач қарным, тынч қулагым.

Адам – тувған жеринде, ит – тойған жеринде (одам туғилган ерини, ит тўйған ерини ватан тутади).

Ақыллы эркиши атын махтар, ақылсыз эркиши қатынын махтар (ақлли эркак отини мақтар, ақлсиз эркак хотинини).

Ана қойну – балага жаннет.

Ана кучагы балага бешик.

Ат эркешининг қанаты (от эр кишининг қаноти).

Ата журтуму башы болмасам да, босағасыны ташы болайым (ота юртимнинг боши бўлмасам-да, бўсағасининг тоши бўлайин).

Атлыга бир айт, жаяуга эки айт (отлига бир айт, яёвга икки айт).

Айыбны суу бла жууалмазсан (айбни сув билан юволмассан).

Бай арбазында қоян тутар (бой арава-сида туриб ҳам куён тутар).

Билдириб келген жаудан қорқма, билдирмей келген жаудан қорқ (билдириб келган ёвдан қўрқма, билдирмаганидан қўрқ).

Биреу сени таш бла урса, сен аны аш бла ур (биров сени тош билан урса, сен уни ош билан ур).

Бёрю бир кёзю бла жуқлар (бўри бир кўзи билан ухлар).

Бёрю да аджашхан малны ашар (бўри ҳам адашган молни олади).

Жангыз бала жылаууқ болур (ёлғиз бола йиғлоқи бўлади).

Жангыз баласы барны чыгар-чықмас жаны бар (ёлғиз боласи борнинг чиқар-чиқмас жони бор).

**Адам – тувған жеринде,
ит – тойған жеринде.**

*(Одам туғилган ерини,
ит тўйған ерини ватан тутади).*

Жау сёз бла ёлмез (ёв сўзлаганга ўлмас).

Жауга жанынғы берсенг да, сырынғы берме (ёвга жонингни берсанг ҳам сирынгни берма).

Жер таусуз болмаз, эл жаусуз болмаз (ер тоғсиз, эл ёвсиз бўлмас).

Жыланны бассанг, башындан бас (илонни боссанг, бошидан бос).

Илкер батмай, танг атмаз (хулкар ботмай тонг отмас).

Ит қутурса иесин қабар (ит қутурса эгасини қопар).

Кёк жашнамай, кёк кюкюремез (осмонда яшин бўлмаса, ўт кўкармас).

Қайғысы жоқ қурусуудан семирп (қайғуси йўқ фақат сув ичса ҳам семиради).

Қызым, санга айтама, келиним, сен эшит.

Қылыч жара бителп, аууз жара бителмез (қиличнинг жароҳати битади, оғизники битмайди).

Ойнай билмеген оюн бузар (ўйнай билмаган ўйин бузар).

Эки ананы эмген бузоуну тили татлы (икки онани эмган бузоқнинг тили ширин).

Эки харбыз бир қууучха сыйынмаз (икки тарвуз бир кучоққа сиғмас).

Ҳамма қипчоқ халқлари каби қара-чайлилар ҳам топишмоқ тўқишда уста. Ин-чунин, уларнинг топишмоқлари жуда ҳам мазмунли ва одамни топқирликка ундай-ди. Энг асосийси, уларда ҳам ўзбекларга таниш рух, халқона улгилар кўзга ташла-нади:

Бир алтин жузугум бар, бар дуняни жари-тар (бир олтин узугим бор, бор дунёни ёритар) (қуёш).

Бир ананы – минг баласы (ой ва юлдузлар).

Бир атым барды да, чапса жерни қыртышин қобарады (бир отим бор, чопса ернинг терисини шилиб олади) (ранда).

Бир тёбеде жети тешик (бир тепалик-да етти тешик) (Бош ва ундаги икки кўз, икки қулоқ, икки бурун ва оғиз).

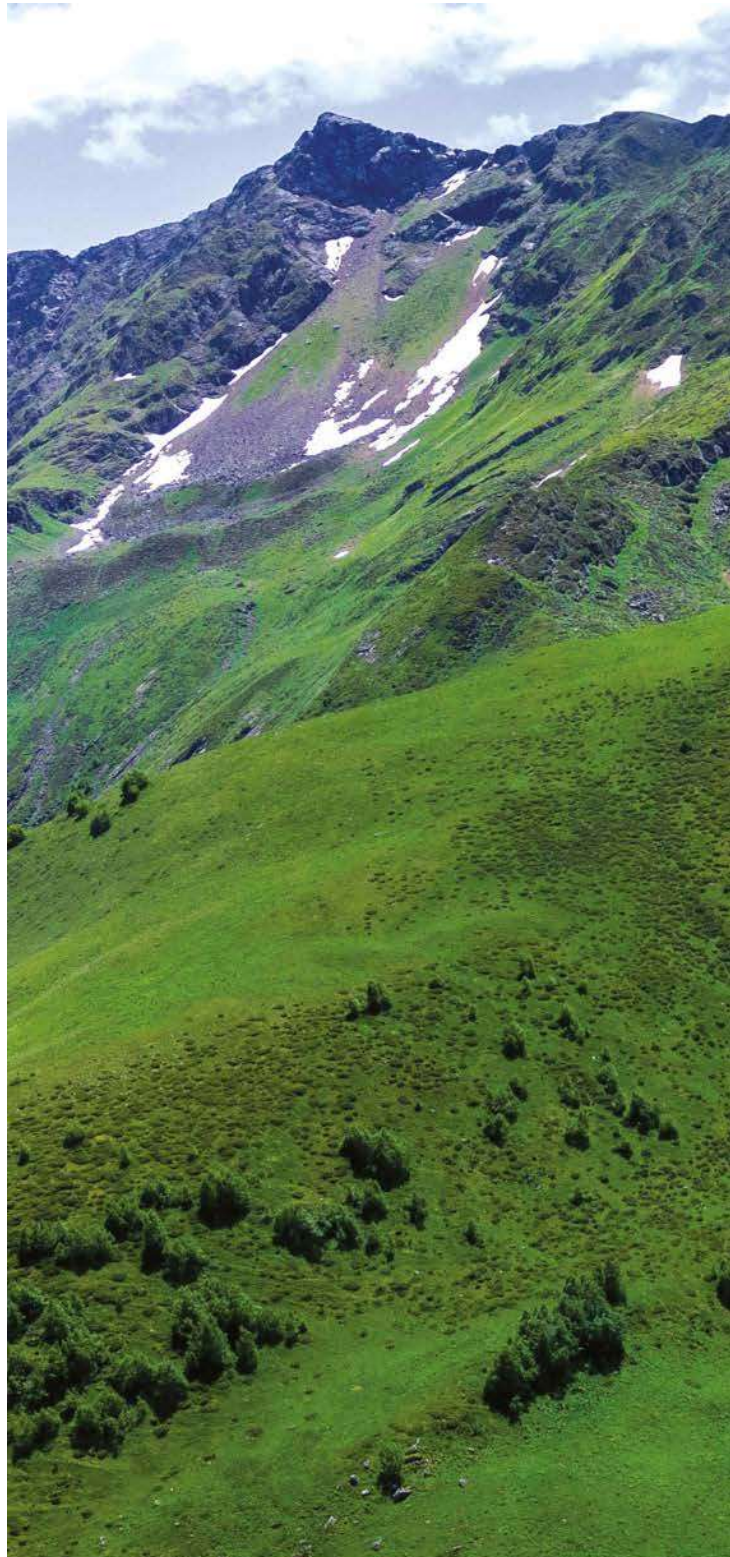
Бети – ақ, чачы – бурма (оқ қайин).

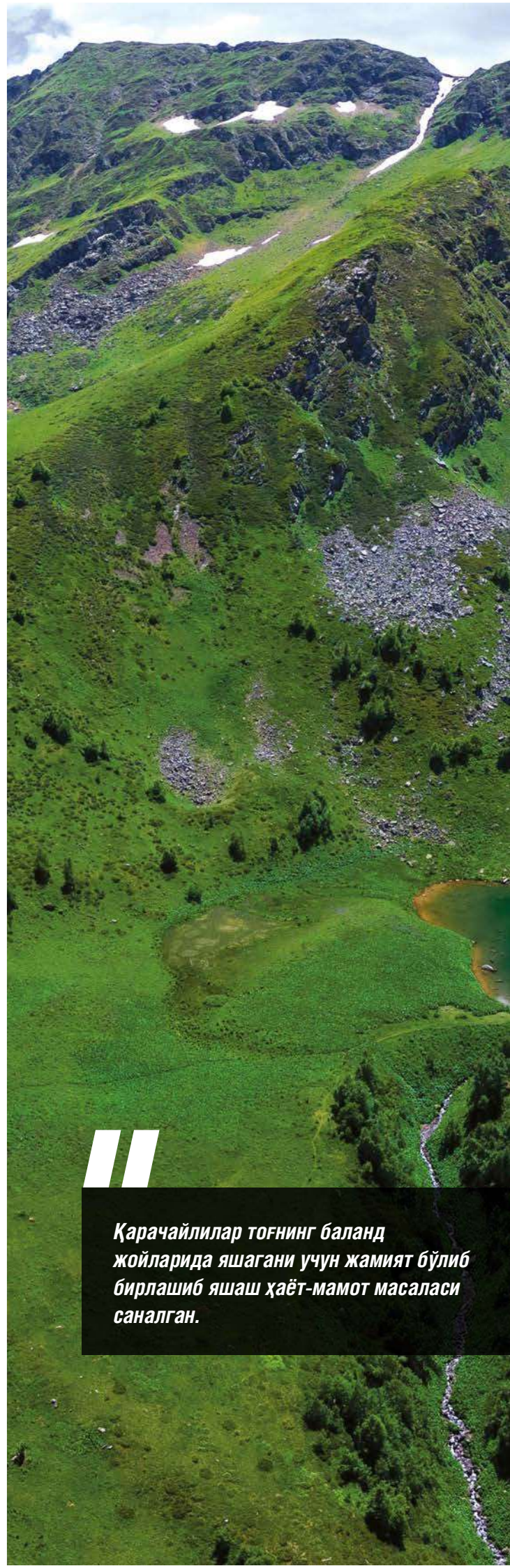
Бир сюрююм барды да, жатсам да бир-ге, қўбсам да бирге (бир сурувим бор, ёт-сам ҳам бирга, турсам ҳам) (мунчоқ).

Бир қара кишичик таудан аууб бара-ды (бир қора киши, тоғдан оғиб боради) (қўнғиз).

Бир қызым барды да, ийнели чепкен кие-ди (бир қизим бор, игнали чепкан кийган) (кирпи).

Бир терекде – беш бутак, беш бутакда – беш чапрақ (бир дарахтда – бешта шох, бешта шохда беш япроқ) (бармоқлар ва тирноқлар)

Қарачайлилар тоғнинг баланд жойларида яшагани учун жамият бўлиб бирлашиб яшаш ҳаёт-мамот масаласи саналган.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Тилшунослар, хусусан қарачай тилшунослари қарачайли тилининг «Қуманлар қомуси» тилига яқинлигини таъкидлаб келади. Тўғри, бошқа қардошлардан фарқли ўлароқ, то XVIII асрга қадар насронийлик динини сақлаб келгани учун уларда «Қуманлар қомуси»га яқинлик бўлиши мумкин. Аммо шуни унутмаслик керакки, «Қуманлар қомуси»нинг тили қирим тилига яқинлиги бўйича олимларнинг фикри муштарак.

Мазкур мақолани ўқиган ўқувчи англаб етган бўлса керак, қарачайли тили ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасига ўхшайди. Икки тилнинг бир-биридан фарқлари эса совет даврида яратилган алифболарнинг турличалиги сабаб келиб чиққан. Шунинг учун мазкур мақолада қарачайли мақоллари ва топишмоқларига алоҳида эътибор қаратилди. Чунки тилшуносликда янги даврда амалга оширилган ўзгартишлар кўпроқ замонавий лексикага таъсир қилган, аммо фольклорда ўз қатлам сўзлар, сўзлардаги миллий рух сақланиб қолган.